

ARTUKLU DEVRİNDEN BİR HAYAT AĞACI KABARTMASI HAKKINDA

GÖNÜL ÖNEY

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 2465 Env. No. da kayıtlı Diyarbakır'dan getirilmiş bir taş üzerinde figürlü yassı kabartmalar dikkati çeker. Daha önce muhtelif defalar neşredilen taş üzerindeki motiflerin izahı şimdiye kadar yapılmamıştır.¹ (Resim 1 a, b). Malzeme kiraç taşıdır ve alt köşeler kırıktır. Ölçüler 0.55 m. yükseklik, 0.96 m. genişlik, 0.07 m. derinliktir. Taş, altta iki taçlı niş, aralarında kitabe ve iki figürle, üstte bordür halinde dikdörtgen çerçeveler içinde simetrik yerleştirilmiş figürlerle unsurlanmıştır. Bu figürler sırayla kuş, bağdaş kuran insan, tavus, kanatlı arslandır. Aralarında dala benzer bir kabartma yer alır. Kuşlar profilden verilmiştir, tepelerinde bir çiçek rozet görülür. İnsan figürleri cepheden ve bağdaş kurmuş vaziyettedir. Tek ellerinde göğüs üzerinde yuvarlak küreye benzer birşey tutarlar, diğer ellerinde ne tuttıkları belli olmaz. Yukarı kalkık olan kollarının tepesinde büyük bir rozet yer alır. Tavus figürleri profilden ve yürür vaziyette işlenmiştir. Bir volutla son bulan kuyrukları Selçuk figürlerinin kanat ve kuyruk stili için tipiktir. Aynı şekilde gövde üzerindeki büyük rozet Selçuk figür sanatında tipik bir özelliktir. Birbirine doğru yürüyen arslanlar gövde profilden, başlar cepheden olmak üzere işlenmiştir. Sağ ayaklar göğüs üzerine çekiktir, kuyruklar arka bacağın arasından geçerek sırt üzerinde bir yarım palmetle son bulur. Ön bacakları kalça kısmını ucu volutlu bir hatla

çevreleyen kanat çıkar. Bu özellikler de Selçuk arslan ve sfekslerinde tipiktir. Arslanların arasında dal şeklindeki tasvir küçük yapraklara sahiptir. Nişlerin dış köşelerinde simetrik yerleştirilmiş ve profilden verilmiş birer kuş görülür. Sağdaki kuşun alt kısmı kırıktır. Bunların büyük kıvrık gagaları, sivri pençeleri ile kartal tasviri olmaları mümkündür. Kartalların tepesinde büyük tutulmuş birer çiçek rozet yer alır. Artukoğullarında rastlanan, tepesi sivri dişli ve burmalı sütunların taşıdığı kemerlerin arasında iki satır, örgülü bordürle çevrilmiş neshî kitabe yer alır.

Kitabede:

- ۱ - (عربدوم ؟) و افعال الصلاة
حسه
۲ - و طول عمر مع الامرا
منتش و ...

1. Arbedum? ve ikbal essela hiye
2. Ve tavil Ömer maal umera Mentş...?

1. Bak. Glück, H. - Diez, E. Die Kunts des İslam. Propyläen Kunts Geschichte V. Berlin 1925, s. 236 b. Burada taş 13. asra tarihlenmektedir. Bir çift niş sisteminin veya pencerenin üst kısmı olarak tanıtılmaktadır.

Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Şaheserler. Berlin-Leipzig. 1938 s. 36, Taf. 7. Burada taş yine sebep gösterilmeden 1200 civarına tarihlenmektedir.

Arseven, C. E. Türk Sanatı Tarihi, Menşinden Bugüne Kadar Heykel Oyma Resim. Cild III. İstanbul. s. 15, Resim 34. Burada taşın sadece bir resmi verilmektedir.

yazılıdır. Taşın tavil (uzun) Ömer isimli ikbal ve iyi hâl sahibi bir şahsın lâhdine veya türbesine ait olması mümkündür^{1a}. Kitabede tarih yoktur. Kitabenin altında yine cepheden verilmiş iki figür yer alır. Bağdaş kurarak oturan ve kaftan giymiş olan bu figürlerin bir elleri kucak üzerindedir, diğesinde mızrak tutarlar. Figürlerin arasında kanatlı arslanlarda olduğu gibi bordür halinde halkalı bir kabartma yer alır. Bu muhtemelen dal şeklindeki ağacın gövdesidir. Taş üzerindeki bütün kabartmalar çok şematik ve yassı kabartmalardır. Bu özellik ve rozetler, kuyukların volut ve palmetle son bulması, kaftan, bağdaş kurma Anadolu Selçuk figür sanatının tipik hususiyetleridir.²

Bu kabartmaları Selçuk devrinden diğer örneklerle mukayese edersek izahlarını yapmamız mümkün olur. Önce arslanların arasında yer alan, bir ağaç olması gereken dal gibi kabartmadan başlayalım. Buna benzer en erken paraleli Divriği Ulu Câmisi kuzey portalinde dal şeklindeki ağaç kabartması vermektedir (Resim. 2) (1228-29). Vazodan yükselen bu dal büyük ihtimalle bir hayat ağacı kabartmasıdır. Diyarbakır örneğine yaklaşan tasvirler, Alâeddin Keykudabad'ın Beyşehir'deki yazlık sarayı Kubadabad'da yıldız çiniler üzerinde görülmektedir (1236) (Resim. 3 bak)³. Burada dal şeklindeki ağaç Diyarbakır taşında olduğu gibi kuşlarla çevrilmiştir. Aynı devirden olması gereken Boyalı Köyden Afyon müzesine getirilen bir mezar taşında çubuk şeklindeki "ağacın" üzerinde çift kuş oturur⁴. Ağaç-kuş birleşimi Moğol hâkimiyeti zamanına rastlayan geç Selçuk devrinde de devam eder. Sivas Gök medresede (1271) portalin iki yanında palmiyeye benzer, tepesinde kartal, dalları arasında kuş ve nar tasvirleri bulunan (Resim. 4) hayat ağacı kabartması yer alır. Diğer geç Selçuk'lu örneklerinde konu arslan veya ejder kabartmaları ile zenginleşir. Kayseri Dö-

ner Kümbette (13. asır sonu) ağacın tepesinde çift başlı kartal, altında simetrik yerleştirilmiş arslan kabartmaları (kısmen kırık) yer alır⁵. Aynı şekilde Erzurum Yakutiye medresesinde (1310) portalin dış yüzlerindeki kabartmalarda hayat ağacı çift başlı kartal ve iki arslanla birleştirilmiştir⁶. Erzurum Çifte Minareli medresede ise (13. asrın sonu) portalin iki yanında hayat ağacı ile birleşen simetrik birer ejder, tepede çift başlı kartal kompo-

1a. Taşın batıda hüküm süren Menteseoğulları ile ilgisi yoktur. Menteseoğlu tarihi hakkındaki eserde böyle bir isme rastlanmamıştır. (Bak. Witte, P. Das Fürstentum Mentese, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15. Jahrhundert. İstanbul 1934). Kitabeyi okumak lütfunda bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Müdürü Sayın Vehbi Tamer beye teşekkürü borç bilirim.

2. Anadolu Selçuk'larında çok yaygın olan kuş kabartmaları için bak. Öney, G. Anadolu Selçuk'larında Heykel, Figürlü Kabartma ve 14-15. asırlarda devamı. Ankara 1966. Doçentlik tezi, neşredilmemiş. Cilt I, s. 74-76, Cilt II, Resim 123-160, Cilt III, s. 73-103. İnsan figürleri için aynı eser, Cilt I, s. 1-29, Cilt II, Resim 1-47, Cilt III, s. 1-38. Arslan figürleri için bak aynı eser, Cilt II, Resim 79,80,88,103,104,105,11,114.

3. Bak. Otto-Dorn, K. - Önder, M. Bericht über die Grabung in Kobadabad Oktober 1965. Archaeologischer Anzeiger. Heft 2, 1966, s. 170 183.

Palmiyeye benzer ve hayat ağacı olması gereken ağaç-kuş tasvirleri Kubadabad çinilerinde oldukça yaygındır.

4. Bak. Otto-Dorn, K. Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien. Ars Orientalis III. 1959, s. 64, Abb. 12.

Diyarbakır kalesinde, erken İslâm sanatı için karakteristik abstre figür stili ile (Abbasi devrinden 909) hayat ağacı-kuş-arslan kompozisyonunu görmekteyiz. Bak. Gabriel, A. Voyages Archeologiques dans la Turqui Orientale. Paris 1940, PL. LXVIII, 9. İran Selçuklu el sanatlarında hayat ağacı bilhassa kumaş ve seramikte yaygındır. Bak. Pope, A. U. A Survey of Persian Art. Bd. VI. PL. 940-B.

5. Bak. Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. Tome I, s. 78, PL. XX, 1, 2.

6. Bak. Rice, T. T. The Seljuks. London 1961, s. 265, PL. 52. Öney, G. Aynı eser, Cilt I, s. 134, Cilt II, Resim 224 a,b, Cilt III, s. 164-171.

zisyonu mevcuttur⁷. Bütün bu örneklerde tasvir edilen şüphesiz hayat ağacı ve refakat edici figürlerdir. Bizim taşımızda da figürlerle çevrili ağaca benzer kabartma ile aynı sembolün canlandırıldığını tahmin edebiliriz. Farklı olan husus bu konunun değişik bir düzenle verilisidir. Ağaç tasvirinin etrafında ilgili figürler bordür halinde yanyana simetrik olarak sıralanmıştır. Hepsi de kökünü Orta Asya'dan ve şaman geleneklerinden alan bir sembol ifade etmektedir. Bu özellik Selçuk sanatında başka sahalarda da kuvvetle kendini hissettirir. Önce hayat ağacından başlayalım. Şaman inançlarına göre hayat ağacı dünyanın eksenidir. Şamanın gökyüzü veya yer altı seyahatinde ağaç merdiven veya yol vazifesi görür⁸. Şaman ağacı da arslan, ejder (yılan) ve masal yaratıkları tarafından beklenir⁹. Orta Asya inançlarına göre kâinat hayat ağacı, yer, gök ve gezegenlerle temsil edilir¹⁰. Gök ile yeri bağlayan hayat ağacıdır¹¹. Hayat ağacı tasviri ihtiva eden şaman davulu ve yardımcı ruhların yardımı ile şaman ayin sırasında hayat ağacına oradan da göğe, gezegenlere yükselir¹². Hayat ağacının tepesinde yer alan tek veya çift başlı kartalın da şaman kültüründe özel bir yeri vardır. Kartal şamana öbür dünyaya geçişte yardımcı olur. Bu sebeple Altay ve Minussink şamanları elbiselerinde kanat bulundurur, bunu giyince kendilerini kuşlaşmış kabul ederler¹³. Ayrıca Dolgan'lar, Tunguzlar, Goldenler doğmamış çocuk ruhlarının küçük kuşlar halinde hayat ağacında oturduğuna ve şamanın onları oradan aldığına inanırlardı.¹⁴

Yukarıdaki izahlarımızdan sonra Diyarbakır taşının Orta Asya şaman tasavvur dünyasına bağlandığı anlaşılmaktadır. Üst bordürde ağacın etrafında yer alan kanatlı arslanlar bekçi ruhlardır. Aynı şekilde ağaç gövdesi etrafında yer alan elimizraklı insan figürleri de bekçi figürlerdir. Bordür köşelerinde yer alan kuş motifleri bu durumda şaman veya ruh ku-

şu olmaktadır. Diyarbakır taşındaki çift kartallar ise Kayseri Döner Kümbet, Erzurum Çifte Minareli medrese ve Yakutiye medresesi çift başlı kartalları gibi şaman ağacı üzerindeki çift başlı kartalın yerini almaktadır¹⁵.

Bordürde gördüğümüz tavus figürleri büyük ihtimalle cennet sembolü olarak kullanılmıştır¹⁶. Aynı sembol tahminimize göre Anadolu Selçuk sanatında Alâeddin Keykubadın Beyşehir Kubadabad sarayı çinilerinde ve alçılarında,

7. Bak. Konyalı, İ. H. Erzurum Tarihi. İstanbul 1960, s. 339, 354. Rogers, J. M. The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas. Anatolien Studies XV, 1965, s. 82-84.

8. Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetachnik, Zürich 1957, s. 170-171, 259-262. Wensick, A. J. Tree and Bird as costenschappen Afdeling Letterkunde. Vol. 22, 1. mological symbols in Western Asia. Verhandelingen der Koninklijke Akademie vor Wetenschappen. Amsterdam 1921, s. 1-35.

9. Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957, s. 170-171, 262.

Harva, U. Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki 1938, s. 112-113.

10. Eliade, Aynı eser, s. 259.

11. Eliade, Aynı eser, s. 160.

12. Aynı eser, s. 168, 169. Ayrıca bak Find-eisen, H. Das Schamanentum Stuttgart 1957, s. 151.

13. Eliade, M. Aynı eser, s. 158-160.

14. Şaman Türklerin inancına göre demir kanatlı bir kartal yumurtalarını bir hayat ağacına bırakır, bu genellikle bir kayın ağacıdır. Bu yumurtalardan inanca göre şamanlar çıkar. Bak. Findeisen, aynı eser, s. 100.

14. Eliade, M. Aynı eser, s. 158.

15. Sternberg, L. Der Adlerkult bei den Völkern Sibiriens. Archiv für Religionswissenschaft 1930. Vol. 28, s. 130.

16. Büyük ihtimalle yapı böylelikle cennetten bir parça olarak belirtilmiş olmaktadır. Anadolu Selçuk'larında tavus kuşu için bak Öney, G. Aynı eser. Cilt III, s. 100-103. Kur'ana göre Tuba veya Sidra ağacı adını alan hayat ağacı cennetin ortasında göğün yedinci katında bulunur. Süre III, 16. Bak. Sale, G. The Koran. New York 1922, s. 508.

Konya Alaeddin sarayı alçılarında tavus kuşu figürü ile kullanılmıştır. Cennet tasviri düşüncesi taşın mezar veya türbe taşı olarak kullanılmış olması fikrini kuvvetlendirmektedir¹⁷. Şaman ağacı aynı zamanda ölümlerin ruhlarının öbür dünyaya (cennete) yükselmesine yardımcı olur¹⁸. Bu yolculukta yol gösteren yine kuş şeklindeki yardımcı ruhlardır. Bu kuşlar aynı zamanda ölümlerin ruhunu da sembolize edebilir.¹⁹

Bağdaş kuran figürler ve kuşlarla beraber verilmiş olan rozetler önümüze ayrı bir tasavvur dünyası serer. Bu motifler yıldız sembolleridir. Bilhassa bağdaş kuran insan figürleri ile birlikte gök yüzü yolculuğu sonunda varılan gezegenleri canlandırdıklarını kabul edebiliriz²⁰. Sivas Keykâvus Darüşşifasında ana eyvan kemeri köşeliklerinde insan başı şeklindeki büyük rozetler aynı şekilde ay ve güneş olarak izah edilmektedir²¹. (Resim. 5). Orta Asya'da eski Türklerde ay, güneş ve gezegen kültürünün büyük rol oynadığını bilmekteyiz²².

Diyarbakır taşı kabartmalarında çok taraflı sembolik mahiyet haricinde Selçuk'lu devrinden erken bir örnekle karşı karşıya olmamız da önemlidir. Tepesi sivri dişli nişler sebebiyle taşı büyük ihtimalle güney doğu Anadolu Artuklu eseri olarak kabul edebiliriz ve 13. asrın başlarına tarihleyebiliriz²³.

Sonuç olarak girift figür tasvirleri ile Diyarbakır taşını Artuklu sanatında Orta Asya geleneklerini konu, stil ve sem-

bol bakımından yaşatmağa devam eden tipik bir örnek olarak gösterebiliriz.²⁴

17. Otto-Dorn, K. Türkische Grabsteine... s. 69-71.

18. Eliade, M. Aynı eser, s. 450.

19. Findeisen, H. Aynı eser, s. 113. Burada ayrıca eski Türk'lerin ölümlerin külünü bir torbaya koyarak ağaca astıklarından bahsedilir.

20. İran Selçuk sanatına ait gümüş kakmalı bir kalemden üzerinde, ellerinde tuttukları alâmetlerden kati olarak gezegen tasviri oldukları anlaşılan bağdaş kurarak oturan figürler görülür. Kutu Moğol devrindedir (1281). Bak. Pope, A. U. A Survey of Persian Art. Vol. VI. PL. 1336.

21. Bak. Gabriel, A. Monuments Turcs... s. 149, Fig. 93 Selçuk portallerinde ve mihraplarında sık sık görülen rozetlerde muhtemelen aynı düşünce hâkimdir. Sivas ve Tokat şehirlerinden (bugün bu şehirlerde Gök Medrese Müzelerinde bulunmaktadır), bir gurup mezar taşında büyük ihtimalle aynı sembol kaynaklarına dayanan rozet-kuş kompozisyonları dikkati çekmektedir. Bak. Öney, G. Aynı eser, Cilt I, II. Katalog 140, Resim 150, Kat. 141, Resim 151, Kat. 143, Resim 152, 153.

22. İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1954, s. 118.

23. Benzer dişli bir niş Artukoğullarından Dunaysır Ulu Câmisi yan portallerinden birinde (1205) görülmektedir. İki dişli olarak Diyarbakır Mesudiye Medresesi portalinde karşımıza çıkar (Artuklu 1195-1205). Bak. Gabriel, A. Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale. Paris 1940 Tome II. PL. XXVII, 2. PL. LXXIII, 3.

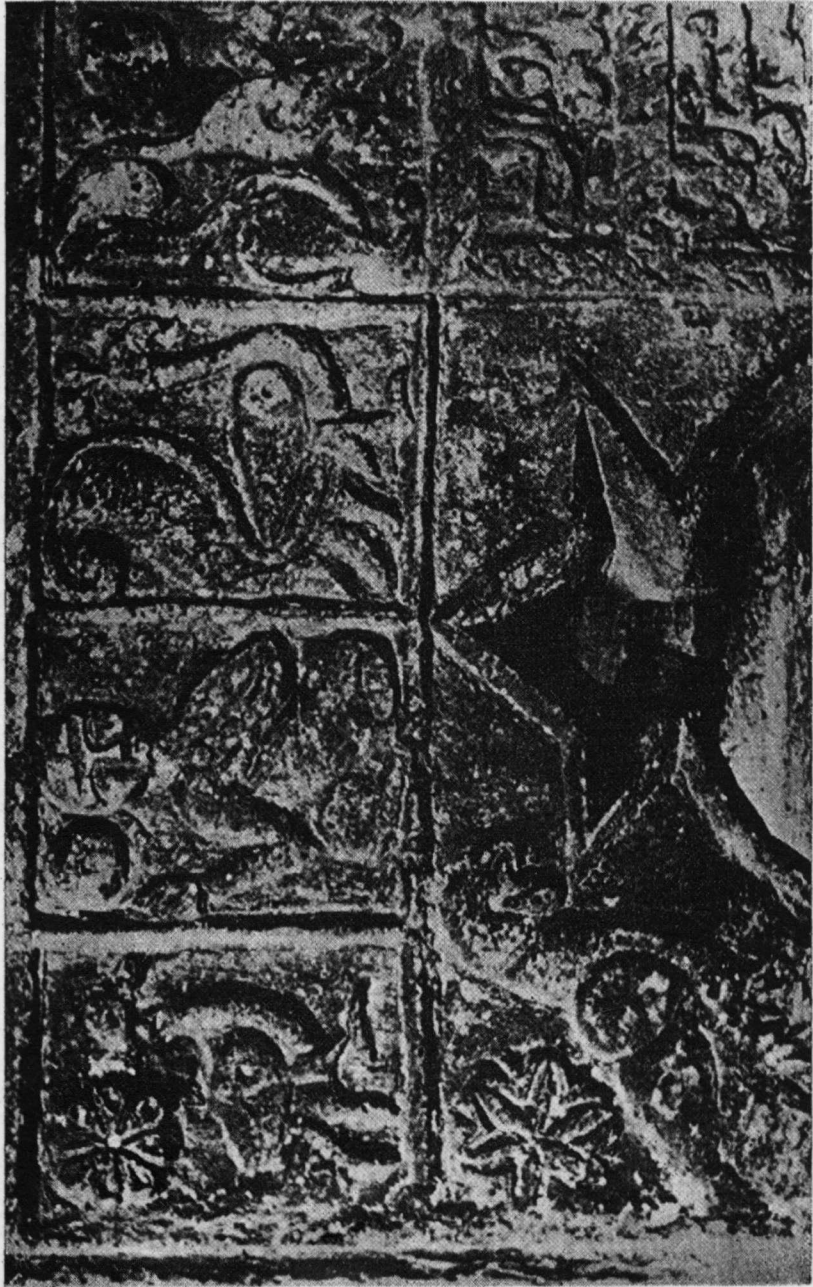
24. Başka örneklerin gösterdiği gibi hayat ağacı-hayvan tasvirleri Moğol hâkimiyeti sırasında rastlayan geç Selçuk'lu devrinde çoğalmaktadır. Bilindiği gibi Moğol'lar Anadolu'da şaman geleneklerini yeniden canlandırmışlardır. Bak. Togan, Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul 1946, s. 247.

Resim 1 a

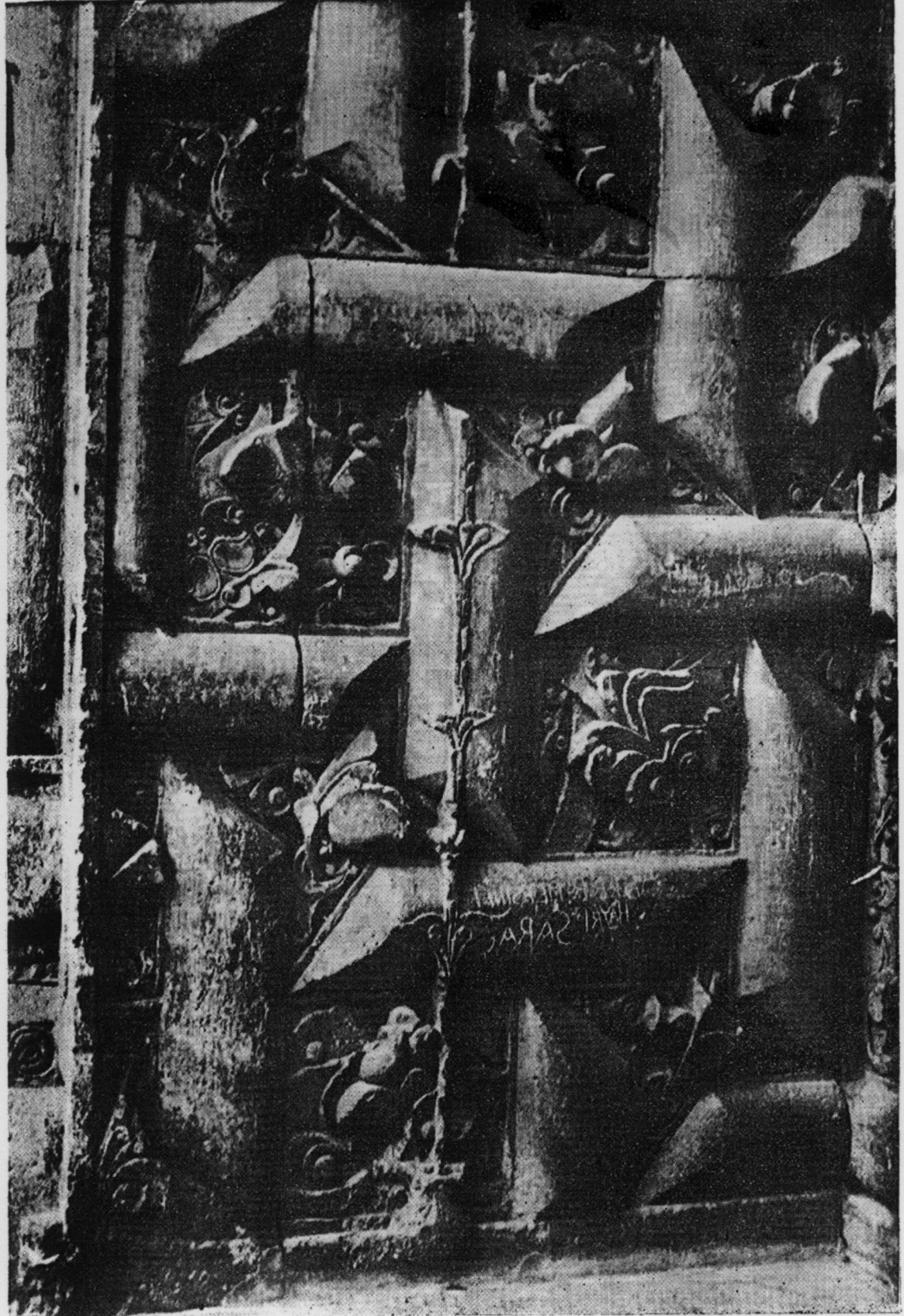
...kayy. aliflarında taviz
...kalkınması... Çanakkale

...bel bakımından yaratmağa devam eden ü
...mik bir örnek olarak gösterebiliriz.²¹

Resim 1 a

Resim 1 b

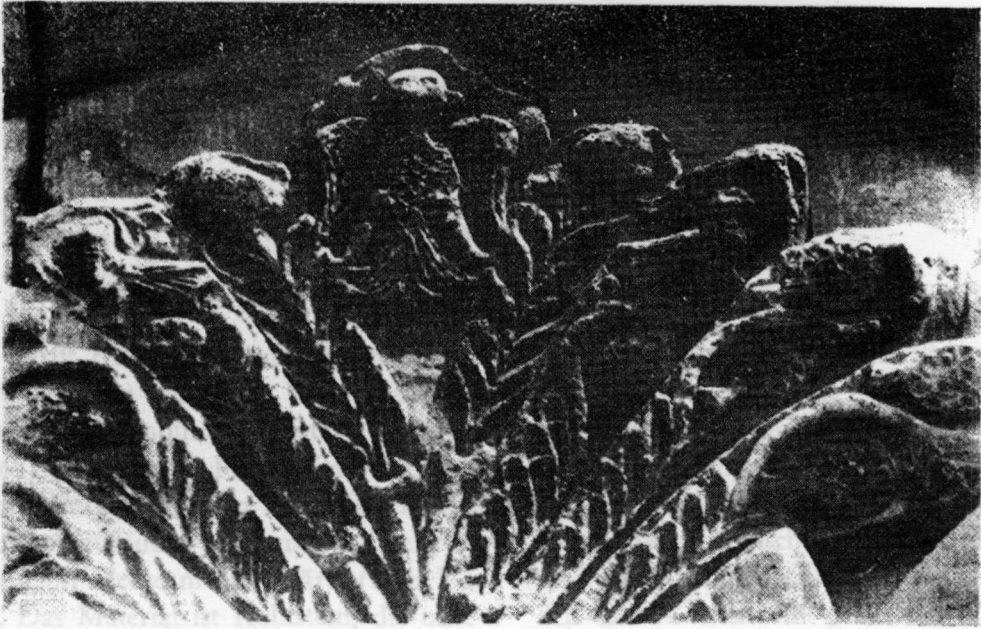
Resim 2

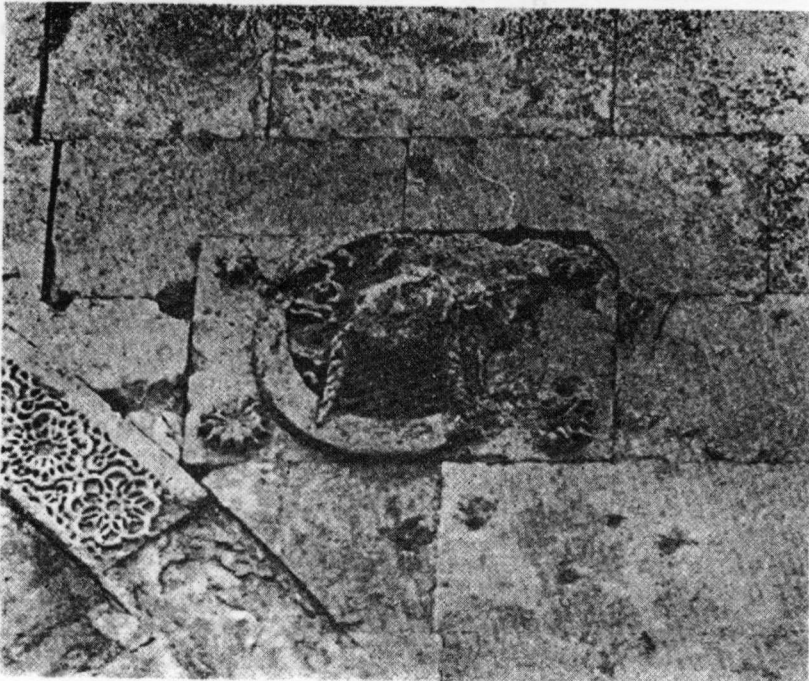
Resim 3 a

Resim 3 b

Resim 4

Resim 5

M
K
24
ei
wi
St
b) Die

ren Ecken sind zerstört. Die Masse hat die Höhe 0,55 m., Breite 0,96 m., Tiefe 0,17 m. Der Stein ist in zwei Zacken-Nischen gegliedert, zwischen die Schrift und zwei Figurenmotive eingefügt sind. Auf der

Bordüre
in quad
symmetr
ren: Vö
wen, Pfl
rum er
Die Vög
ber ist je
Die tier
und hoch
Hand ha
den, ku
jekt in
erkennen
sind gro
uen-Figu
gegeben.
dungen

Darstellungsart. Ebenso ist die große Zier-Rosette auf dem Körper eine Eigenart der Seldschukischen Tierstil-Kunst. Die aufeinander zuschreitenden Löwen sind ebenfalls in Profil wiedergegeben. Nur in einem Fall erscheint der Kopf in drei-

sind
die
nden
en-
sche
in un
schen
weig

artiges Gebilde, in den äußeren Zwickeln der Nischen sitzen in symmetrischer Anordnung zwei Vögel, die wieder im Profil dargestellt sind. Der untere rechte Vogel ist zerstört. Mit ihren geboge-

ten kräftigen
sehr wahr-
erscheinen
in Zwischen-
getragenen
Ortukiden
zweireihige,
Inchrift
Wordart:

E. Die Kunst
Geschichte V.
der Stein um
als oberer
eines Fensters
angesehen. Ogan, A. - Kühnel, E. Istanbul Ar-
koloji Müzesi'nde Şaheserler, Berlin-Leipzig
1928, s. 36, Taf. 7. Ebenso unklar ist die
der Stein um 1200 datiert. Arseven, C. E. Türk
Sanatı Tarihi Müzesinde bulgulara kadar Hey-
kel, Oyma, Resim, İstanbul Vakıflar Dergisi VII.
gibt nur eine Abbildung.